

Lunds Universitet

Historiska institutionen

HIS A02 ht-09

Hanne Sanders

Datum: 15/1 -10

Pro Memoria

- En undersökning av förintelseöverlevares minnen, med ett klass- och könssperspektiv.

Tobias Wetterlöv

19820704

Ni som lever trygga
I era ombonade hem,
Ni som vid hemkomsten på kvällen
Finner varm mat och vänliga ansikten:

Tänk efter om detta är en man,
Som arbetar i leran
Som inte vet vad frid är
Som kämpar för ett halvt bröd
Som dör på grund av ett ja eller ett nej,
Tänk efter om detta är en kvinna,
Utan hår och utan namn
Utan ork mer att minnas
Med tomma ögon och kallt sköte-
Som en groda om vintern.

Begrunda att detta har hänt.

Jag anbefaller er dessa ord.

Prägla in dem i ert hjärta

När ni är hemma, när ni är på väg,

När ni lägger er, när ni stiger upp;

Upprepa dem för era barn.

Eller ert hem må förstöras,

Sjukdom hämma er,

Och era söner och döttrar vända sitt ansikte ifrån er.

Primo Levi,

Är detta en människa?

Innehållsförteckning

1 INLEDNING, SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNING	2
1.1 SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNING	3
2 HISTORISK KONTEXT.....	3
2.1 OCKUPATIONEN AV POLEN OCH KRIGET I ÖST	3
2.2 BEFRIELSEN OCH TRANSPORTEN TILL SVERIGE	5
2.3 INITIATIVET, ARBETET OCH DÄREFTER	5
3 FORSKNINGSLÄGE	7
4 KÄLLOR OCH METOD	9
4.1 MATERIAL OCH KÄLLKRITIK	9
4.2 METOD.....	11
5 VITTNENA	12
5.1 ”ARKETYPEN” – VITTNE NR 143 SOM EXEMPELINTERVJU.....	12
5.2 VÅLDET	15
5.3 GEMENSKAPEN	18
5.4 KÄNSLORNA	20
5.5 VARDAGEN	21
6 SLUTANALYS	24
KÄLLOR OCH REFERENSER	26
<i>LITTERATUR</i>	26
<i>HEMSIDOR</i>	26

1 Inledning, syfte och frågeställning

Jag har väldigt länge intresserat mig för vad som ibland kallas ”slutna samhällen”, vilket är en slags eufemism för repressiva diktaturer, och vad som konstituerar dem. Varför just detta fenomen intresserar mig är svårt att redogöra för, men i botten ligger nog det högst mänskliga i att se på det som är annorlunda och det som skrämmer oss. Finns det någonting som skrämmer människor mer än de bilder på döda och döende som togs i bland annat Bergen-Belsen under andra världskrigets slutfas? Om det finns något som skrämmer människor mer än dessa bilder, så tror jag att det är de bilder¹ som för inte så länge sedan uppdagades på lägervakterna i Auschwitz. Istället för bilder på brutala sadister i färd med sitt infernaliska arbete, så möts vi av unga män och kvinnor skrattandes och festandes på sin fritid, någonstans utanför lägrets portar. När vi ser deras leende ansikten ser vi även oss själva. Det är inte någon trevlig tanke. Att vem som helst kan bli offer under de omständigheter som rådde då är inte särskilt svårt att förhålla sig till, men att vem som helst kan bli bödel, det är något vi inte har velat se. Det är något vi inte *vill* se.

Inte heller ville vi höra. Det var därför länge knäpptyst från offren som ingen ändå ville lyssna på efter kriget. Det var bäst att inte tala om det, ingen vill höra och ingen skulle ändå kunna förstå, sadet det.² Därför består allmänhetens bild av förintelsen just av bilder på de offer som inte längre kunde berätta, tystade av döden som de var, istället för att utgöras av levande röster. Det brukar sägas att en bild säger mer än tusen ord, men jag menar att minnet av förintelsen hämmas av att den utgörs så ensidigt av dessa bilder. De döda människorna dödar i detta fallet diskussionen. Inställningen var exempelvis länge att ”det går inte att förklara Auschwitz”. Men det finns trots det många överlevare som försökt göra just det. Jag har själv läst flera av Primo Levis alster, liksom Emre Kertesz. Deras styrka är även på många sätt deras svaghet när det gäller att ge en realistisk bild av livet i koncentrationslägren. Deras skrifter är skrivna av människor som tänkt länge och väl på detta oerhörda trauma som de varit med om, och kvalitén på deras språk förmedlar de insikter som framkommit. Men just det utvecklade språket och eftertanken genomsyrar deras beskrivningar av illdåden. Det är inte den ”nakna” berättelsen, om det nu finns någon sådan, vi serveras av dessa författare.

Det krävs, anser jag, ytterligare en dimension som kan komplettera vår förståelse av hur livet konstituerades i det kortlivade tusenårsrikets intrikata lägersystem. De vittnesmål från polska överlevare som insamlades på olika platser i södra Sveriges uppsamlingsläger och som tyvärr inte gjorts tillgängliga för allmänheten förrän väldigt sent, kan hjälpa till att uppfylla denna dimension. Det är min förhoppning att detta arbete kan hjälpa denna process framåt.

---

¹ Delar av Auschwitz lägeradjutant Karl Höckers fotoalbum ligger ute på *Der Spiegels* hemsida: <http://www.spiegel.de/fotostrecke/fotostrecke-25000.html>.

² Liljefors, Max, *Bilder av Förintelsen*, Lund, 2002, s.89.

1.1 Syfte och frågeställning

Det har länge funnits en viss motvilja från historiker att använda överlevares vittnesmål i sin forskning, vilket mitt sökande efter tidigare forskning på området visat med all önskvärd tydlighet. Likaså var det länge som överlevare levde i tystnad, ingen ville höra dem, för att därefter långt efter förintelsen skett blivit ombedda att berätta om det. Intresset för förintelsen har paradoxalt nog gått spikrakt uppåt under den senare delen av 1900-talet. Följaktligen har de överlevare som valt att berätta fått göra det långt efter det som skedde, vilket innebär att deras minnen naturligtvis har blivit färgade av livets senare skeden. Därför vill jag se hur överlevare uttryckte sig om sina upplevelser i nära anslutning till dem. Jag har i min studie av dessa valt att utgå ifrån följande frågeställning:

1. Hur minns de livet i lägern kort efter befrielsen?
  - a) Går det att se skillnad i beskrivningen utifrån klassaspekter, eller närmare bestämt mellan arbetare kontra utbildade?
  - b) Går det att se skillnad i beskrivningen utifrån könsskillnader?

För att kunna analysera detta måste jag förtydliga vad undersökningen kommer att ta fasta på. De variabler som undersökningen söker redogöra för är hur de överlevande under intervjuerna minns *våld, gemenskap, känslor, och vardag*, i lägren.

2 Historisk kontext

2.1 Ockupationen av Polen och kriget i öst

I och med invasionen av Polen år 1939 kunde Hitler iscensätta den rasmässiga omformeringen av Europa. Nationernas Förbund försökte efter första världskriget skydda minoriteterna i de nya nationalstaterna, som uppstod i de gamla imperiernas spår, genom att skriva in deras rättigheter i internationell lag. Dessa lagar var som bekant inte något som Hitler och hans gelikar hade någon högre respekt för, och hans lösning på problematiken – att ha olika etniciteter boende i samma land – bestod istället i att fördriva hela folkgrupper från deras hem och förflytta dem till områden långt från sina ursprungstrakter. När ursprungsbefolkningen i Polen berövats sina hem och tillgångar förflyttades de västerut, medan olika så kallade *Volksdeutsche*, det vill säga tyskar boendes utanför det tyska riket, bosatte sig i deras ställe.³ Detta var särskilt påtagligt i det område

---

³ Mazower, Mark, *Den mörka kontinenten – Europas nittonhundratals historia*, Uddevalla, 1999, s. 181f.

som annekterades av Tyskland, medan området mellan den del av Polen och Sovjetunionen (vilka annekterade de östra delarna) som blev över döptes om till Generalguvernementet⁴. Allt som allt var det över 20 miljoner polacker som hamnade under tysk överhöghet.⁵

Den tyska ockupationen i Polen innebar otroligt mycket lidande för den polska civilbefolkningen⁶. Att kriget i öst inte var detsamma som kriget i väst gjorde nazisterna tydligt, det var ett totalt krig. Politik av massmord och tvångsåtgärder vidtogs omedelbart efter invasionen och resulterade i att åtminstone 52 000 polacker avrättades i olika så kallade pacificeringsåtgärder riktade mot ledarskikten i Polen. Samtidigt som ungefär 900 000⁷ i det ockuperade Polen tvingades lämna sina hem för att antingen bli deporterade österut till Generalguvernementet eller påtvingade tvångsarbete, innan invasionen av Sovjetunionen 1941. Allt som allt var det så många som 2,8 miljoner polacker tvångsarbetade i Tyskland för att ersätta de tyska män som var inkallade.⁸ Detta var – tillsammans med förtyskningspolitiken i de annekterade västra delarna av Polen, de indragna rättigheterna för basalt mänskligt social liv såsom att skolor, bibliotek, museér etc, stängdes – en medveten kampanj som enligt Szulc bestod av ”att i så stor utsträckning som möjligt germanisera erövrade polska områden och att förvandla polackerna till slavar åt det tyska herrefolket”.⁹

Ett redskap för att underkuva befolkningen och använda dem som produktionskälla var de olika former av läger som redan existerade i Tyskland, men som kraftigt expanderade i det nyetablerade guvernementet. Några av de läger som användes för att internera den polska befolkningen var; *arbeitslager*, som riktade sig specifikt till den polska civilbefolkningen, och de ökända *konzentrationslager*, vilka fungerade som enorma arbetsläger och ibland även samtidigt som förintelseläger.¹⁰

---

⁴ Generalguvernementet var det område av Polen som inte annekterades av Tyskland, utan istället ockuperades. Det användes som avstjälpningsområde för de polacker och judar som var tvungna att flytta för att bereda plats åt de så kallade *Volksdeutsche*, dvs tyskar boendes utanför Tyskland, som under Molotov-Ribbentroppakten skulle repatrieras till Tyskland från Sovjetiska områden. Mazower, op. cit., s. 185. Szulc, Artur, *Röster som aldrig tystnar – tredje rikets offer berättar*, Stockholm, 2005, s. 42.

⁵ Szulc, op. cit., s. 42.

⁶ Mazower påpekar dock att den sovjetiska ockupationen som varade 1939 till 1941 var än värre, med hundratusentals människor döda. Detta övertäffades dock som bekant senare av tyskarna. Mazower, op. cit., s. 188.

⁷ Mazower anger siffran rekryterade tvångsarbetare till mellan 600 000-700 000. Ibid., s. 186.

⁸ Szulc, op. cit., s. 44f.

⁹ Ibid., s. 46.

¹⁰ Ibid., 185f.

2.2 Befrielsen och transporten till Sverige

Under andra världskrigets slutmånader i Europa räddades människor – vintern och våren 1945 – genom både Folke Bernadottes så kallade Vita bussar som tillhörde svenska Röda Korset, och genom United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA), till södra Sverige. Enbart med de vita bussarna kunde över 21 000 människor med ursprung i många olika länder räddas till Sverige, bland dem drygt 13 000 med polskt ursprung. För att kunna ta emot dem upprättades över 150 olika flyktingförläggningar i landet, med mer än 100 läkare bara i de skånska lägren.¹¹

Flertalet av de överlevare som anlände med Röda Korsets vita bussar var kvinnor som räddats från koncentrationslägret i Ravensbrück, medan UNRRA-transporterna var jämnare fördelade mellan könen. Ett stort antal av de som senare intervjuades av Zygmunt Lakocinskis grupp (läs nedan) räddades till Sverige av Röda Korsets bussar.¹²

2.3 Initiativet, arbetet och därefter

Sedan 1934 hade den polske konstvetaren Zygmunt Lakocinski arbetat som lektor i polska vid Lunds Universitet. Istället för att återvända hem vid andra världskrigets utbrott blev han beordrad att stanna kvar i Sverige för att se till polska intressen i det annars neutrala landet.¹³ Efter det tyska angreppet på Polen började han tillsammans med tre andra lektorer i polska att systematiskt samla in material, främst i form av olika tryckta medier, som dokumenterade den tyska regimens verksamhet i Polen under kriget. Det bestämdes även att materialet skulle arkiveras i Lund, under Lakocinskis ledning. Detta var början på det som han senare skulle komma att kalla *Polska källinstitutet*.¹⁴

När överlevare från Polen och andra länder började dyka upp i Sverige behövde svenska staten ta hjälp av tolkar, varpå Lakocinski i egenskap av lektor i polska tog på sig uppgiften att leda detta arbete. Det var vid mötet med dessa överlevare som han insåg att deras vittnesmål vore ett mycket viktigt komplement till sitt vid denna tidpunkt redan digra insamlade material. Dessutom kunde han börja dokumentera även lägren baserade på överlevarnas vittnesmål. Det var i detta syfte han

---

¹¹ Röster från Ravensbrück: <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/bakgrund.html>. Szulc, op. cit., s. 20.

¹² Szulc, op.cit., s. 19f.

¹³ Ibid., s. 16f.

¹⁴ Nilsson Nylander, Eva, ”Allt som jag ovan beskrivit är autentiskt” – Röster från Ravensbrück”, red. Håkansson, Håkan & Nilsson Nylander, Eva, ”Här får intet arbete utföras” – Universitetsbiblioteket 100 år på Helgonabacken, Lund, 2007, s. 362. Szulc, op. cit., s. 19.

skrev till Statens Arbetsmarknadskommission¹⁵ och bad dem bekosta ett projekt för att intervjua de polska överlevare som befann sig i olika flyktingläger i södra Sverige under denna tid.¹⁶

Lakocinski fick pengarna som han begärde och kunde påbörja sitt projekt. Genom sitt arbete som tolk fann han att det bland de överlevande polackerna fanns en mängd akademiker, och att dessa kunde rekryteras till att arbeta som intervjuare till projektet. Den arbetsgrupp som slutligen formades bestod av Lakocinski själv och totalt nio assistenter, varav sex av dem var kvinnor och tre av dem var män. De hade alla själva upplevt livet i tyska läger och fängelser inifrån och ingen saknade högre utbildning. För att kunna säkerställa den vetenskapliga ansatsen i projektet att: ”[e]ndast absolut bekräftade fakta komma att inventeras”¹⁷ så knöts även Sture Bolin, historieprofessor i Lund vid denna tid, till projektet. Han formulerade de vetenskapliga direktiven som intervjuarna skulle uppfylla i sitt arbete med att dokumentera de polska överlevarnas historier.¹⁸ Arbetet påbörjades i oktober 1945 genom att medlemmarna i arbetsgruppen åkte runt till olika flyktingförläggningar och försökte övertala flyktingarna att avlägga vittnesmål. Detta fortsatte tills november 1946 när den svenska staten drog in sitt finansiella stöd.¹⁹

Efter att arbetet varit tvunget att avbrytas på grund av den indragna finansieringen blev Lakocinski mer och mer rädd för att den politiska situationen i började förändras till den grad att han började oroa sig för Källinstitutets öde. Eftersom den politiska situationen i Polen under denna tid omöjliggjorde att materialet skulle kunna transporteras dit, och på grund av Sveriges agerande i den så kallade baltutlämningen,²⁰ ansåg han inte längre att arkivet var säkert i Sverige. Lakocinski hade tidigare via avtal med svenska staten säkrat materialet som sin egendom, vilket innebar att han var fri att göra med det som han ville. 1948 kontaktade han Stanfords Hoover Institute för att förhöra sig om de kunde ta emot och förvara arkivet där. Redan 1949 skickades hela arkivet dit, där fick det ligga tills det returnerades till Lund på Lakocinskis anmodan. Efter hans död år 1987 bestämdes det att arkivet skulle deponeras på Lunds universitetsbibliotek, där det var stängt för allmänheten tills 1995. Redan året därpå påbörjades ett projekt för att

---

¹⁵ Statens arbetsmarknadskommission är föregångare till dagens *Arbetsmarknadsstyrelsen* (AMS). Szulc, op. cit., s. 22.

¹⁶ Ibid., s. 20.

¹⁷ Ibid., s. 21.

¹⁸ Ibid., s. 20-23.

¹⁹ Nilsson Nylander, op. cit., s. 363f.

²⁰ Framförallt i och med den så kallade ”baltutlämningen”, då Sverige efter påtryckningar lämnade ut bl. a. baltiska soldater, som stridit tillsammans med axelmakterna, till Sovjetunionen.

digitalisera arkivet och översätta intervjuerna (till engelska) så att materialet kan forskas på även internationellt, vilket fortfarande pågår.²¹

3 Forskningsläge

Det finns en mycket omfattande litteratur om förintelsen och minnet av den. I mitt sökande efter specifika undersökningar som tangerat den undersökning jag själv tänkte göra har jag haft svårt att finna undersökningar på förintelseöverlevare och deras minnen. Istället ligger tonvikten i den digra listan forskningslitteratur om förintelsen snarare på vad som hände och varför det hände. Den historiografiskt senare forskningen på ”minne” utgår inte heller utifrån *hur* överlevarna minns förintelsen, utan istället utifrån hur *samhället i stort* minns samt vilka verkans effekter detta ger. Både *Folkmordens historia – Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida* av Kristian Gerner och Klas-Göran Karlsson, samt Max Liljefors *Bilder av Förintelsen* kan sägas ha denna utgångspunkt. Lawrence L. Langer däremot berör mer ämnet för min uppsats i sin bok *Holocaust testimonies – the ruins of memory*, i vilken han direkt riktat sin forskning mot överlevare och deras minne. Artur Szulc har i sin bok *Röster som aldrig tystnar – tredje rikets offer* berättat arbetat med delvis samma vittnesmål som jag har valt att basera min undersökning på.

Utgångspunkten för Gerner och Karlsson i deras förhållningssätt till minnet är, så som jag förstår dem, det de kallar för ”det genetiska perspektivet”. Detta innebär att de ”analysera[r] hur folkmord har förståtts och brukats av eftervärlden, i termer av minne, historiemedvetande, och historiekultur”.²² Här är det alltså representationer av förintelsen (folkmord) som är i fokus. Logiskt följer att detta innebär överlevares representationer likaväl som andras. De framhåller dock att den främsta aktörskategorin i minneskulturen är just överlevarna, som fortsätter att aktualisera förintelsen trots dess avstånd i tid. Dessa har ofta plågats av skuld känslor över att ha överlevt, samtidigt som de tar upp den komplexa och skiftande verklighet som de drabbade återkommer till, vilket kunde innebära att bland andra judiska offer ofta fick stå tillbaka för nationalistiska motståndshjältar. Förintelsehistorien var med andra ord nationell.²³ Detta innebär för de överlevare som mitt arbete utgår ifrån att de som återkom till Polen som etniska polacker associerades till ett nationellt trauma, med sin egen folkmordshistorik, medan de judiska polsktalande inte fick tillgång till denna kategori. Detta är något som historien sedan bevisade i

---

²¹ Nilsson Nylander, op. cit., s. 365f. Szulc, op. cit., s. 31f.

²² Gerner, Kristian, Karlsson, Klas-Göran, *Folkmordens historia – Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm, 2005, s. 13.

²³ Ibid., s. 307f.

fallet Jedwabne²⁴ där anti-semitismen och judarna som ”de andra” än idag är tydligt, enligt författarna. För mitt arbete kan det genetiska perspektivet som författarna anlägger sägas vara viktigt eftersom det syftar just till att lyfta fram ett material som inte använts nämnvärt, för att påverka förintelseminnet idag.

Även Liljefors forskning ger en god bakgrund för mitt syfte att det är viktigt att lyfta fram förintelseöverlevares vittnesmål, eftersom de kan komplettera det sätt på vilket vi minns och förstår förintelsen idag. Han intresserar sig nämligen för just hur förintelsen blivit ”kultur” och alltså bär mening inte bara för överlevare, utan för väldigt många som aldrig själv har konfronterats med dess verklighet. Därför menar han att representationen av förintelsen ”trätt i förgrunden framför det historiska skeendet självt.”²⁵ Hur dessa representationer yttrat sig i den visuella kulturen blir då särskilt intressanta att studera, eftersom dessa är meningsbildande. Vi lever enligt Liljefors i ett samhälle där vi i hög utsträckning förstår och tolkar vår omvärld genom de bilder som förmedlas till oss.

Liljefors diskuterar överlevares vittnesmål där han menar att dessa inte bara kan ses utifrån den historiska fakta de kan ge, eftersom vittnesmålen ger en bredare bild än så. Objektiva fakta och subjektivt minne blandas, vilket det enligt klassisk historieskrivning inte bör göras. Han menar dock att detta inte nödvändigtvis stämmer eftersom de kanske alltid existerar ”uppblandade” med varandra. Liljefors menar vidare att det faktiskt är just det subjektivt upplevda som ger överlevarna sin tillförlitlighet, i allmänhetens ögon. Detta alltså trots att de inte nödvändigtvis känner till mer fakta än andra, eller är i stånd att bättre tolka dem. Här är det alltså de egna upplevelserna som ger dem rätt att skriva historien, istället för historisk kunskap och fackmässighet. Det kan uttryckas så här; de har varit med, därför vet de, och därför har de, i allmänhetens ögon, rätt även när andra motsäger dem. Att det inte nödvändigtvis är så påpekar Liljefors och refererar till Primo Levi, som tvärtom menar att mycket av minnena från förintelsen är efterhandskonstruktioner vilket enligt honom gör dem till sämre källor till historien. Här menar jag dock att överlevarnas vittnesmål i Polska Källinstitutets material besitter styrkan i det subjektivt upplevda, samtidigt som det undviker Levis kritik eftersom vittnesmålen avgavs nära inpå händelserna, samt med vetenskaplig metodik där varje vittnesmål stämades av mot andra rapporter för att undvika felaktigheter (läs 4.1).

---

²⁴ I byn Jedwabne, i nordöstra Polen, mördades ca 1600 judar av sina polska grannar efter att Tyskland invaderat den av Sovjetunionen tidigare ockuperade zonen. Debatten om detta illdåd startade inte förrän på 2000-talet, och visade med all bestämd tydlighet att antisemitismen inte var död, varken i byn eller i Polen i stort. Ibid., s. 314ff.

²⁵ Liljefors, op. cit., s. 9.

Lawrence L. Langer som arbetat med videoinspelade intervjuer med förintelseöverlevare, via Yales Fortunoff-arkiv, intresserar sig för hur de lever med och minns förintelsen. Han har identifierat ett antal inre försvarsmurar som de har varit tvungna att konstruera för att kunna leva med sina traumatiska minnen. Det följer naturligtvis att detta framförallt innebär hur de kan överleva efter förintelsen, och där skiljer sig även mitt material från Langers eftersom de vittnesmål som han har använt samlats in flera årtionden efter händelserna. Men det intressanta i relation till min undersökning är istället formen för vittnesmålen, som båda är orala. Dessa har alltså inte filtrerats genom olika utvecklade litterära narrativ, vilket gör likheten med mitt arbete slående i formen, samtidigt som mitt arbete kan komplettera genom att dessa överlevare inte har ”lyxen” av eftertänklighet.

Slutligen har Andreas Szulc skrivit en bok om Polska källinstitutet och där presenterat de tio vittnesmål, översatta till svenska, som även jag delvis använder mig av. Hans syfte med boken har dels varit att presentera materialet, då framförallt vittnesmålen, för en bredare allmänhet vilket i mångt och mycket är vad han gör, och dels att försöka lyfta fram polackerna som offerkategori: ”Jag hävdar inte att de polska katolikernas situation kan jämföras med det judiska folkets under kriget, men det finns aspekter som är värda att diskuteras”. Han ger en deskriptiv genomgång av vilka uppgifter som ingår i vittnesmålen, där han bland annat kommenterar vilka straffmetoder som applicerades, vilka sociala arrangemang som anordnades, relationen mellan fångarna, vardagsdetaljer såsom vilken slags mat som gavs, etc.

4 Källor och metod

4.1 Material och källkritik

Källorna för min undersökning utgörs av de intervjuer som genomfördes med polsktalande förintelseöverlevare, som under åren 1945-1946 huserades i olika flyktingläger i södra Sverige. Av de drygt 13000 polsktalande repatriandi som kom till Sverige under denna tid var det 514 som hann bli intervjuade innan projektet avslutades, eller innan de tvingades återvända hem till Polen. Ungefär 50 % av de intervjuade var under 35 år, 73 % av dem kvinnor, 86 % katoliker, 13 % av mosaisk tro och 1 % av dem var av annan tro. Av intervjuerna har bara ett litet antal översatts till engelska, 25 stycken, och än färre till svenska, 10 stycken.²⁶ Antalet intervjuer som icke-polsktalande har att tillgå är alltså ännu bara en liten del av det totala antalet intervjuer som

---

²⁶ Röster från Ravensbrück: <http://www3.uu.se/ravensbruck/intervjuer.html>.

gjordes. De översatta intervjuerna är inte gjorda i kronologisk ordning, det vill säga från ett och framåt, utan i slumpvis ordning. Motivet till de svenska översättningarna är kända²⁷, medan urvalet för de engelska är oklara.

Intervjuerna utfördes av en grupp assistenter som var polska akademiker, själva flyktingar, och insamlades efter en vetenskaplig metodik utarbetad av professor Bolin. Metodiken innebar att vittnena skulle uttala sig om det som var självupplevt och inte, försöka ange geografiskt läge, berätta kronologiskt och periodiskt. Dessutom skulle de försöka redogöra för vilka folkslag som utförde bestraffningar för tyskarnas räkning, respektive vilka som utsattes för dessa. Utöver detta skulle gruppen som bearbetade materialet försöka fastställa hur olika yttre politiska händelser (som fångarna inte nödvändigtvis kände till) påverkade förhållandena i lägret, försöka utröna om nazisternas befallningar utfördes överallt, samt hur de implementerades på plats.²⁸ Även om inte frågorna som ställdes till vittnena är direkt återgivna någonstans så ges ledtrådarna till vad utfrågarna ville att vittnesmålen skulle redogöra för i vittnesmålen själva. På första sidan i intervjuerna står det:

Asked whether I have any specific information from my time or work in the prison, ghetto or concentration camp about how the concentration camp was organised, the camp regimen, inmates' working conditions, treatment of prisoners, medical and pastoral care, hygienic conditions, and also specific events in all areas of camp life, I can state the following:²⁹

Dessa objektiva kriterier har alltså styrt arbetet och som sådant kan det sägas begränsa vilken information som nedtecknas, eftersom det är klarlagt vilken typ av information som gruppen var intresserade av. Sedan sker det naturligtvis ett grovt urval av den information som vittnet delger; på ungefär åtta sidor kan inte flera års livsbetingelser återberättas utan att väldigt mycket information utelämnas.

Anvisningarna för hur intervjuerna skulle genomföras bestod i att vittnet självständigt och fritt skulle få ge uttryck för sina upplevelser, och assistenterna skulle så långt det gick försöka ”bevara vittnets språk och uttryckssätt”. Assistenterna skulle dessutom förhålla sig objektivt till uppgifterna som gavs och inte försöka påverka vittnet på något sätt. Dessutom skulle vittnet skriva under sitt eget vittnesmål och på så sätt konfirmera innehållet. Vidare avslutades varje förhör med att assistenten gav ett omdöme om vittnesberättelsens trovärdighet, vilket enligt Szulc

---

²⁷ De valdes ut i det specifika syftet att kunna presentera uppgifter om läger, fängelser och händelser som normalt inte får stor uppmärksamhet för allmänheten. Szulc, op. cit., s. 55.

²⁸ Ibid., s. 23f.

²⁹ Röster från Ravensbrück: <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/intervjuer.html>.

förmodligen var till för att försöka belysa uppgifter som inte bekräftats av andra.³⁰ Att ha assistenter som själva varit med om liknande händelser som de intervjuade offren kan vara problematiskt eftersom deras objektivitet kan brista. Jag anser dock att de metoder som beskrivits ovan säkerställer att detta inte skett. Framförallt genom att assistenten skulle anteckna det vittnet sa och att vittnet sedan fick en chans att kontrollera att vad assistenten skrivit ned var det som sagts. Detta är alltså egentligen inte skrivna vittnesmål, utan muntliga som nedtecknats.

4.2 Metod

För att kunna ge läsaren en förståelse för hur intervjuerna kan se ut kommer en att redogöras för närmare under avsnittet ”arketyper” (se 5.1). Som exempelintervju har jag valt ut vittnesmål nr 143, från en kvinna som var politisk fånge i en mängd olika läger och ger en mycket detaljerad beskrivning av livet och förhållandena där. Med hjälp av hennes berättelse kan läsaren få en förståelse för styrkan i denna källform och den historia som framkommer i den.

För att kunna besvara min frågeställning har jag valt ut ytterligare åtta stycken vittnesmål. Gruppsammansättningen är gjord för att kunna jämföra både klass- och könsperspektiv och därför finner vi fyra manliga och fyra kvinnliga vittnesmål. Dessa grupper är sedan i sin tur uppdelade i två vittnen med, och två vittnen utan, högre utbildning. Så representeras männen av vittne nr 211 som är läkare och 353 som är yrkesofficer, samt nr 4 som är bonde och 100 som är snickare. I gruppen kvinnor finner vi istället en universitetsstudent i vittnesmål nr 189 och en lärare i vittnesmål 239, medan både nr 102 och 111 är sömmerskor. Här har jag för ändamålet definierat yrkesofficern som högre utbildad. Detta behöver inte stämma utifrån objektiva parametrar, men samtidigt så är det allmänt känt att i ett traditionalistiskt land – såsom Polen var under 1930-talet – så rekryterades yrkesmilitärer ifrån de högre samhällsklasserna, varför vittne nr 353 bör kunna representera dessa klasser.

Gruppsammansättningen har valts utifrån objektiva kriterier representerandes olika grupper i samhället. Detta är naturligtvis kvantitativa parametrar, men undersökningen är kvalitativ av sin natur och därför bör de utpräglade grupperingarna ses som ett verktyg för att enklare kunna se kvalitativa likheter och skillnader.

Som tidigare nämnts har intervjuarnas frågor och instruktioner till vittnet påverkat och i viss mån varit vägledande för vilken typ av information som vittnesmålen skulle innehålla. Men vittnena hade naturligtvis även egna syften med att berätta och det faktum att de fick tala fritt, samtidigt

---

³⁰ Szulc, op. cit., text och citat, s. 24.

som intervjuarens roll var att skriva ned deras ord så oförändrade som möjligt, måste det betyda att informationen som ges även reflekterar det vittnet ansåg var viktigt att förmedla. Variablerna *våld, gemenskap, känslor* och *vardagen*, anser jag kan användas som ett redskap för att se hur de uttrycker sig och förmedlar sin historia, samtidigt som de fungerar som avgränsningar för arbetet.

De svenska och engelska översättningarna har digitaliserats via projektet ”Röster från Ravensbrück”. I analysen nedan refereras intervjuerna genom att internetsidan där alla är tillgängliga skrivs ut, därefter presenteras intervjuprotokollets nummer, och slutligen vilken sida i intervjun som det refereras till. Detta är det enklaste referenssystemet för en läsare som inte har tillgång till denna skrift i digital form.

5 Vittnena

5.1 ”Arketypen” – vittne nr 143 som exempelintervju

Detta vittnesmål avgavs av en polska av katolsk tro som först sattes i fängelse år 1941, vid 51 års ålder. I det civila livet arbetade hon på bondgård. Hennes vittnesmål är inte på något sätt bland de ”värsta” som går att finna i arkivet, vilket jag anser gör dess brutalitet än mer upprörande.

Varje vittnesmål börjar med att i formell ton förklara att vittnet blivit informerat om att det måste vara sanningen som berättas, och ingenting annat, mycket likt en domstol: ”Having been informed of the importance of truthfull testimony, the consequences of false testimony and her responsibility to tell the truth, she has made the following statement.”³¹

Därefter följer uppgifter om vilka läger som bevistats i kronologisk ordning. Detta kan dock föregås av längre vistelser i fängelse eller som tvångsarbetskraft på andra orter. I vår kvinnas exempel så befann hon sig från april 1943 till februari 1945 i Ravensbrück, där hon var politisk fånge. Därefter åkte hon till ett närliggande arbetsläger vid namn Rychlin, innan hon återkom till Ravensbrück de sista två veckorna av sin inspärning innan befrielsen kom.

Vittnet tillfrågas därefter – precis som alla de andra – om hon har någon speciell information angående sin tid i koncentrationslägren (läs 4.1). Därefter följer en punktad summering av hela

---

³¹ Röster från Ravensbrück: <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/intervjuer.html>, vittne nr 143, s. 1.

vittnesmålet – vilket är fallet i de flesta av vittnesmålen, men inte alla – där starten normalt sett sker vid arresteringen, så sker också med vår kvinna.³²

År 1941 arresterades hon av okänd anledning, men hon nämner att ull som hon höll på att spinna till garn togs ifrån henne. Hon sattes först i arrest men sattes sedan på fri fot tills domstolen dömde henne till ett års fängelse. Själva inspärningen och anledningen till den brukar alltså presenteras, vilket förmodligen innebar att det var av vikt för vittnena, eller för vittnesmålet.³³

Hon togs först till fängelset i Kolo, vilket hon beskriver med orden ”not so bad”. Detta kan förmodas vara en jämförelse med senare upplevelser och bär därför inte nödvändigtvis samma konnotationer för oss som det gör för henne. Den första referensen till våld från tyskarnas sida kommer då hon transporteras från Kolo- till Wronkifängelset. Hon befinner sig i en bur på en fängelsetransport då hon började sjunga på en sång. En (tysk) vakt öppnade omedelbart burdörren och slog henne hårt i huvudet.³⁴

När transporten når fram till Wronkifängelset blir hon offer för de olika ankomstprocedurer som beskrivs i nästan varje vittnesmål, även om både procedurerna och vittnesmålen anger att de inte var identiska överallt. De tvingades stå nakna utomhus. De registrerades, vägdes, många blev tvångsklippta, med mera. Hon gömde ett rosenband i håret, vilket ledde till att hon blev misshandlad när de fann det. Överhuvudtaget är olika visiteringar ett ämne som återkommer i många vittnesmål. Detta är mycket förståeligt då det är ett intrång i det mest personliga. Dessutom kunde straffen för att dölja något vara hårda, något som var välkänt för fångarna. De gavs fängelsekläder – som var grovt undermåliga – vilka bestod av en klänning med ett förkläde till. Detta fick de ha året om. Det är därför inte märkligt att även klädernas beskaffenhet, och ibland även känslan av att ta på sig dem, återkommer i praktiskt taget alla beskrivningar av lägervistelsen.³⁵

I hennes beskrivning av lägerlivet återkommer naturligtvis det dagliga arbetet, och de aktiviteter dessa bestod av. Dessutom är hennes beskrivning av arbetet nästan uteslutande associerat med de straff som följde om den individuella dagliga kvoten inte uppfylldes. Så säger hon exempelvis: ”[w]e had to sew 5 uniforms a day – by hand. Anyone who did not manage got beaten. I did a few times, too [...] the third time [they] would be sent to the punishment cell.” Dessutom kunde de bli

---

³² Ibid., s. 1f.

³³ Ibid., s. 3.

³⁴ Ibid., citat och text, s. 3.

³⁵ Ibid.

utan mat och tvingas stå och se på när de andra åt, vilket även drabbade henne när hon var skadad men ändå tvingades arbeta.³⁶

Att just maten var oerhört viktig visas genom att maten och ransonerna ofta beskrivs i detalj: ”the food was often raw [...] it was so raw that it was inedible. But we were so hungry that we ate it [...] We got the same kind of food as in the camps. [...] Our rations were the same as at Ryhlin.”³⁷ Detta är naturligtvis lätt att förstå då måltiden var livsviktig och dessutom kanske den enda tiden på dagen då de inte behövde tänka på arbete.

Efterhand i vittnesmålet börjar hon berätta om dödsfall på grund av våld och vanvård. Det är svårt att veta om dessa dödsfall presenteras kronologiskt eller om de berättas allteftersom hon tänker tillbaka på dem. De låter sig svårligen beskrivas och några fall återfinns därför i sin helhet nedan:

Once [when I was working with] the sand, one moved a bit away from the people who were working – an SS man shot and killed her; we carried the dead woman to the camp.

Another time, a dog attacked one of the prisoners that was weak and did not do as much as she was supposed to – it ripped her up so badly that she died the next day. When I was working in a work gang like that which was sorting things after the evacuation of Warsaw, one woman took a jersey; during a search, it was discovered that she had 2 jerseys, and [he] beat her so badly she also died the next day.³⁸

Hon berättar även om de urval mellan svaga och starka som verkar ha gjorts kontinuerligt, där de som inte var tillräckligt starka för att kunna arbeta sattes i särskilda dödsbyggnader där ransonen var mycket liten – hon var en av dem. Hon skickades till Ravensbrück där urvalet gjordes med större intensitet än tidigare och hela sektioner tömdes inför hennes ögon. Kvinnorna var tvungna att ta av sig sina kläder och de blev indrivna i lastbilar med hjälp av slag. Många försökte gömma sig bland de ”friska” för att undvika att gasas ihjäl, blev de påkomna så blev de misshandlade mycket svårt av SS-männen.³⁹

Som avslutning kan det vara intressant att se på aspekter som jag anser står ut i vittnesmålet. Hon beskriver – angående de konstanta kroppsvisiteringarna – en episod där en kvinna tappat sin kniv och alltså inte kunde redogöra för den. Det råkade infalla på julafton, och alla kvinnorna tvingades stå utomhus. Nakna och utan skor, i två timmar som straff. Alla grät de över detta julfirande. ”The next day, the knife was found [...] but our Christmas Eve was ruined anyway”.⁴⁰ Lidandes i läger och kämpandes för att överleva, var detta ändå viktigt för dem. Hon skrattade däremot när hon skulle kedjas tillsammans med 270 andra fångar och kedjan föll av hennes vid detta laget tunna

---

³⁶ Ibid., s. 3f.

³⁷ Ibid., s. 4, 8.

³⁸ Ibid., s. 7.

³⁹ Ibid., s. 8.

⁴⁰ Ibid., s. 5.

armled, vilket gjorde att hon kallade den för armband istället för kedja. Förmodligen kommer hon ihåg denna anekdot eftersom hon skrattade istället för grät. Men det som är mest märkvärdigt med en kvinna som gråter över att bli straffad just på julafton och skrattar när hon ska bli fastkedjad, är att hon inte uttrycker några känslor alls vad gäller hennes befrielse. Detta kan dock förklaras med hennes tillstånd. När hon ankom till Lund den 2 maj 1945 vägde hon 28 kg. Hon bad läkaren att ge henne en spruta för att somna in. Intervjuaren anmärkte att sådant endast var tillåtet i Tyskland.⁴¹

5.2 Våldet

Det finns många gemensamma paralleller mellan hur mina åtta vittnen minns och beskriver våldet som utövades. De beskriver genomgående våld mot antingen sig själv eller andra i fängelser och i läger. Det verkar dock som om våldet skiljer sig; inte nödvändigtvis typen av våld utan snarare i vilka situationer de förekom. I fängelset beskrivs våldet inte som en vardagsföreteelse, eller åtminstone inte som vanligt förekommande. Det var istället under förhören som hölls i fängelserna som det mesta av våldet verkar ha skett, och det hade därför ett annat motiv än vardagsvåldet. De vittnen som suttit i fängelse och blivit förhörda lägger också stor vikt vid beskrivningen av just dessa förhörsmetoder, och det ytterst brutala våld som antingen de själva eller i vissa fall andra råkade ut för. Så beskriver exempelvis nr 211⁴² hur han ”välkomnas” med 25 piskrapp vid sin ankomst, och förhöret senare på dagen ”resulterade i en krossad skrivmaskin och ett antal bambustavar som förstördes mot min kropp [...] professor Tomicsek [hans cellkamrat] [...] svimmade vid min åsyn.”⁴³ När han vägrade erkänna tog en särskilt elak Gestapoman honom till en cell och slog honom på samma ställe kontinuerligt: ”den mannen hade tydligen sin egen metod [...] i det här fallet var det min panna som blev experimentområde. Med en kort piska gav han mig slag efter slag i pannan.”⁴⁴ Det var dock inte alla som blev slagna. Vittne nr 353 förklarar varför: ”de hade ingen konkret anklagelse mot mig, och därför blev jag varken slagen eller torterad.”⁴⁵ Det var alltså i regel politiska fångar som råkade ut för dessa förhör. Han kom dock i kontakt med andra som blev brutalt misshandlade under sin tid i fängelset, vilket stämmer in på alla de vittnen som suttit i fängelse i min undersökning. Det var inte bara

---

⁴¹ Ibid., s. 6, 9f.

⁴² Utöver vittne 211, så beskriver exempelvis vittne nr 4 hur många piskrapp han fick ta emot, och hur hans kropp såg ut därefter. Röster från Ravensbrück: <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/intervjuer.html>, s. 3.

⁴³ Ibid., vittne nr 211, s. 3.

⁴⁴ Ibid., s. 4.

⁴⁵ Ibid., vittne nr 353, s. 4.

männen som drabbades, vilket vittne nr 189 bekräftar. Själv blev hon inte slagen, men i fängelset träffar hon sin väninna som blivit brutalt misshandlad, trots att hon var gravid i sjätte månaden.⁴⁶

I lägren eller ute på arbetsplatserna är våldet istället en del av vardagen för tvångsarbetarna. Ofta var våldet knutet till arbetet på något sätt. Så beskriver de som suttit i arbetsläger att de hade individuella kvoter att uppfylla och om dessa inte möttes så utdelades olika former av straff. Dessa kunde bestå av indragen matranson, slag och sparkar, eller om de hade otur så kunde det leda till döden. Vittne nr 111 beskriver till exempel hur hon av lägerkommendanten i Szebnie fick 40 slag med en gummiridpiska för att hon inte infunnit sig på arbetet på grund av sjukdom.⁴⁷ Döden var i hennes läger vanligt förekommande⁴⁸ om man inte klarade av att arbeta på grund av sjukdom eller svaghet. Även Szulc har tagit fasta på det mycket grova våld som utövades och noterar att straffen uppenbarligen inte var anpassade efter könsgänser, då mängden våld som applicerades var lika urskillningslöst mot bägge könen.⁴⁹

Gemensamt för alla texter är den explicita presentationen av förövkategorier till våldet. Dessa kan bestå av etniciteter, armégrupperingar eller de som var överst i lägerhierarkierna. Så pekar exempelvis vittne nr 102 på att det var just Gestapomän – inte tyska soldater – som sköt människor så att "[b]lodet flöt i strömmar" när gettot i Krakow stängdes. När hon sedan evakueras från gettot i Plaszow så var det "ukrainare i SS-uniformer" som vaktade godsvagnarna.⁵⁰ Detta kan förklaras med hjälp av de direktiv som arbetsgruppen delgavs. De skulle försöka redogöra för de folkslag som utförde bestraffningar för tyskarnas räkning. Detta behöver dock inte förklara varför vittnena så konsekvent återger även vilken organisation de tillhörde – såsom SS, eller Gestapo – men det är rimligt att anta att även denna information ansågs vara av vikt vid förhören.

Tonläget är genomgående i alla texterna (oavsett variabel) ett lakoniskt redogörande av det våld som utövades. En förklaring kan vara att dessa vittnesmål även skulle användes som underlag i rättegångar efter kriget. Tonläget i vittnesmålen kan enligt denna förklaring betraktas som saklighet motsvarande den som krävs vid en rättegång. Det kan dock även vara ett uttryck för den särskilda form som det muntliga vittnesmålet, enligt Langer, tar i jämförelse med de litterära. I de litterära berättelserna finns det det högt utvecklat och genomtänkt språk som berättar historien

---

⁴⁶ Ibid., vittne nr 189, s. 3.

⁴⁷ Ibid., vittne nr 111, s. 7.

⁴⁸ I hennes läger, Szebnie, behövde det inte finnas en anledning. Där arbetade SS-mannen Dzymek, som brukade välja ut en "lämplig" person om dagen på måfå och antingen skjuta ihjäl eller hänga den utvalde. Ibid., s. 8. Att vem som helst i lägren kunde bli utvalda till avrättning är allmänt förekommande i texterna.

⁴⁹ Szulc, op. cit., s. 176.

⁵⁰ Röster från Ravensbrück: <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/intervjuer.html>, vittne nr102, båda citaten, s. .3.

med hjälp av analogier som inspirerar fantasin. Det muntliga vittnesmålet saknar i Langers analys dessa utvecklade narrativ.⁵¹

Här går det för första gången att skönja en viss skillnad i beskrivningen mellan kvinnorna och männen, om än en liten sådan. Männen uttrycker sig vid enstaka tillfällen på ett sätt som inga kvinnor gör. Så beskriver exempelvis vittne nr 4 hur: ”others grew weak and fell along the way, and were taken away to the pits. The people who were pulling [corpses to the pits] also had fevers and were ill. - The pits were filled with earth.”⁵² Här faller hans beskrivning alltså utanför de tidigare ramarna. Istället för att uttryckligen beskriva vad som händer – att de blir begravda levande – så låter han oss räkna ut att detta är vad som sker. Vittne nr 353 å sin sida beskriver ett massmord på judar där ”de judiska ungdomarna tog av sig sina ytterkläder och gick i grupper om fem eller sex, arm i arm, och så sköts de bakifrån. Ungdomarna från ’Baudienst’ [polsk arbetarestyrka] och SS-männen kastade dem i elden. Inte alla var döda, även svårt skadade kastades i elden.”⁵³ Återigen låter vittnet oss dra slutsatsen själva – att de levande brändes på bål – utan att uttryckligen redogöra för detta. Dessa beskrivningar menar jag liknar ”isbergstekniken”⁵⁴ så till vida att desto mer känslor situationen framkallar, desto mindre beskrivs situationen. Detta förfarande har jag identifierat i tre av männens texter⁵⁵, men ingen av de undersökta kvinnorna uttrycker sina minnen på detta sätt.

Det finns dock även skillnader som står ut hos arbetarna i jämförelse med de utbildade. I tre⁵⁶ fall beskriver de explicit hur de minns något som berörde dem särskilt, eller att en särskild situation stod ut på något sätt. Samtidigt som det bara är en⁵⁷ utbildad som uttrycker sig på detta sätt. Så uttrycker exempelvis vittne nr 4: ”I saw that with my own eyes.” Scenen som utspelar sig framför hans ögon var när en fånge ansåg sig tillräckligt hungrig för att prova på människokött, skar av en bit och åt den. En observant SS-man avrättade honom på stället.⁵⁸ Vittne nr 100 minns å sin sida en situation som ter sig svårligen återgiven och därför återfinns nedan i sin helhet:

---

⁵¹ Langer, Lawrence, L., *Holocaust testimonies – the ruins of memory*, New Haven och London, 1991, s. 18f.

⁵² Röster från Ravensbrück: <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/intervjuer.html>, vittne nr 4, s. 7.

⁵³ *Ibid.*, vittne nr 353, s. 4.

⁵⁴ ”Isbergstekniken” är en stil som lanserades av Hemingway, vilken innebär att man inte beskriver mer än vad läsaren behöver veta för att själv kunna skapa sig en subjektiv bild av händelserna.

⁵⁵ Även vittne nr 100s beskrivning av när han fick reda på att hans fru och barn var döda anser jag passar in på denna beskrivning. Röster från Ravensbrück: <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/intervjuer.html>, s. 3.

⁵⁶ Förutom de nedan även vittne nr 111s beskrivning av hur en man hängdes på ett sätt att han inte dog, och efter tre dagar togs ned ännu levande varpå han sköts till döds av SS-män som tagit taxi från Krakow för ändamålet. *Ibid.*, s. 8.

⁵⁷ ”I saw that with my own eyes” säger vittne nr 239 när hon beskriver hur en annan fånge – vid hungersnöden i Ravensbrück 1942 – fångar en fågel, plockar dess fjädrar och äter den rå. *Ibid.*, vittne nr 239, s. 7.

⁵⁸ *Ibid.*, vittne nr 4, s. 7.

I remember exactly [min kursivering] how all the Polish families were taken daily into the prison yard – men, women, and children – at six in the morning and six in the evening. They were told to take off all their clothes, and then to lay on the ground, facedown. When they were in this position, naked, a uniformed Gestapo agent read them their death sentence, and then Ukrainians walked along the row of people who were lying there and shot each one in the head with a revolver (in the back of the skull).

Children three years old or younger were not shot, just stripped naked, then a Ukrainian would grab them by the legs and smash them with all his might against a specially erected, two-meter-high oak post, and then tossed them to one side. So this was how the corpses of the men and women who had been shot, and those of the children who had been killed or were still dying, were loaded onto trucks and taken into the forest. Children over the ages of three were also shot.⁵⁹

Både ”isbergstekniken” och de ”särskilda minnena” är intressanta skillnader mellan klass och kön som observerats i materialet. Exempelen i sig menar jag kan förklaras tillsammans med hjälp av de psykoanalytiska begreppen ”abjekt” och ”abjektion” som Liljefors diskuterar. Abjektet beskrivs som en för subjektet farlig motsats, vilken så radikalt skiljer sig från denna att den hotar subjektets själva existens. Abjektionen är den tvångsmässiga bortstötningsimpulsen som utlöses av subjektet när abjektet kommer för nära och hotar den. I litteraturens form har abjektionen antagit två vitt skilda gestaltningar som antingen går ut på att ”stöta abjektet *framåt*, rakt i ansiktet på läsaren, eller *bortåt*, ut ur läsarens synkrets.”⁶⁰ Även vittnesmålen är berättelser och det är sannolikt att det vittnesmålen ger uttryck för i dessa ögonblick är en slags försvarsmekanism, som antingen undertrycker och stöter bort det hemska de berättar om, eller tvärtom kastar fram det i ansiktet på oss. Varför det är så att just männen i undersökningen stöter bort de hotande minnena, medan arbetarna istället stöter dem framåt är dock mer svårtytt, särskilt som två av de arbetare som stötte dem framåt även tillhörde gruppen som stötte bort dem vilket gör att en klassanalys här inte nödvändigtvis är korrekt.

5.3 Gemenskapen

Det finns olika sätt som gemenskap i lägren uttrycks i vittnesmålen. Dels så menar jag att det är i det konsekventa användandet av ord som exempelvis ”vi” som utgångspunkt i berättelser som behandlar upplevelser som delas med andra. Dels så menar jag att det är i det sätt som de beskriver hur de hjälper varandra, och interagerar med varandra genom att till exempel anordna kulturella aktiviteter, i lägren.

Gemenskapen såsom den definieras i det första fallet delas av alla intervjuade vittnen i min undersökning, även om vissa narrativ är tydligare på denna punkt än andras⁶¹. I vittnesmål nr 189 kan vi läsa: ”We were taken to a makeshift block where we were allowed to lie on the packed

---

⁵⁹ Ibid., vittne nr 100, s. 2.

⁶⁰ Liljefors, op. cit., citat och text s. 37-38.

⁶¹ Läs till exempel vittnesmål 239 som oftare utgår ifrån ”jaget”.

floor.”⁶² Denna stil är tydlig i alla berättelserna om livet i fängelser och läger. Det är även tydligt utifrån vittnesmålen att hjälp oftast fanns att få. Den enda som inte uttrycker detta är vittne nr 100, men så uttrycker han inte heller någon form av gemenskap – förutom nämnda ”vi”-form – i sitt vittnesmål. I övrigt kan vi läsa om hur de hjälpte varandra efter att de blivit misshandlade, såsom vittne nr 353 när en bergsguide blivit ytterst brutalt förhörd: ”Vi tog oss an honom och försökte hjälpa honom så gott vi kunde.”⁶³ Eller när vittne nr 111 hade blivit grovt misshandlad i Szebnie som straff för att ha uteblivit från arbetet: ”My acquaintances on the block, though, saved me, they gave me cold compresses. For six weeks I could do nothing at all.”⁶⁴ Det existerade också genuint osjälviska handlingar där de satte sig själva i fara för någon annans skull: ”My friend was assigned to a transport, I decided to share her fate and I signed myself up for the same transport.”⁶⁵ Denna transport var på väg till straffblocket där förhållandena var mycket dåliga. Att gemenskapen inte alltid var på denna höga nivå kan vi utläsa från beskrivningen av vittne nr 4, när han dagarna innan befrielsen träder in i Bergen-Belsen som är i upplösningstillstånd: ”Several times I saw hungry prisoners carving or cutting out corpses heart and flesh [...] then they ate it [...] [I also saw] Ukrainian prisoners selling human flesh for cigarettes.”⁶⁶

Berättelserna om kulturlivet är något som bara två⁶⁷ av mina vittnen tar upp, nr 353 och nr 189 vilka bägge tillhör kategorin högutbildade. Vittne 353 beskriver hur den stora mängdernya fångar som anlände till fängelset drev på utvecklingen mot ett kulturliv: ”[...] vi anordnade humorkvällar, därefter började man tillverka konstnärliga figurer av bröd, av hög kvalitet.”⁶⁸ Även det religiösa livet frodades vid denna tid. När kommunisterna i Auschwitz började anordna kulturella tillställningar började även polackerna i det så kallade zigenarlägret organisera sig säger nr 189. Där anordnades en mängd olika aktiviteter: ”They met, sang songs, organised programs, played bridge.”⁶⁹ Det ska dock kommas ihåg att Auschwitz bestod av många olika läger, varför man inte bör förväxla detta läger med förintelselägret. Dessa aktiviteter var naturligtvis förbjudna, vare sig de var religionsutövning eller polska sociala sammankomster. Enligt Szulcs sätt att se det

---

⁶² Röster från Ravensbrück: <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/intervjuer.html>, vittne nr 189, s. 4.

⁶³ Ibid., vittne nr 353, s. 5.

⁶⁴ Ibid., vittne nr 111, s. 7.

⁶⁵ Ibid., vittne nr 239, s. 8.

⁶⁶ Ibid., vittne nr 4, s. 7.

⁶⁷ Även vittne nr 211 nämner en grupp i Auschwitz, men den verkar snarare vara militär av sin natur än kulturell. Ibid., s. 8.

⁶⁸ Ibid., vittne nr 353, s. 8.

⁶⁹ Ibid., vittne nr 189, s. 8.

är dessa aktiviteter ett sätt att stärka varandra för att kunna härda ut och överleva till varje pris.⁷⁰ Detta synes vara den påverkan det haft på vittne nr 353 och 189.

Det har alltså inte i denna variabel kunnat urskilja varken någon skillnad emellan beskrivningarna utifrån varken köns- eller klassaspekter. De skillnader som trots allt förekom var istället av subjektiv natur.

5.4 Känsloerna

Som redan konstaterats är tonläget i vittnesmålen mycket lakoniska, vilket naturligtvis implicerar att känslor inte återges i någon större omfattning. Så är även fallet, men det finns trots detta vissa känslor som återfinns i texterna. Känsloregistret är dock inte särskilt brett. Bara vid enstaka tillfällen ges det utrymme för känslor som går ut över det rent deskriptiva som kan exemplifieras med vad vittne nr 102 säger: ”det var förfärligt”⁷¹, som alltså handlar om tillfället när hela hennes familj deporterades till Auschwitz. Andra känslor som uttrycks handlar om människor som de inte tyckt om: ”Fängelseföreståndaren var folksdeutschen ’Frick’, en hemsk skurk”⁷², säger vittne nr 353. Om hennes barrackföreståndarinna säger vittne 102: ”hon var avskyvärdvärd”⁷³. Många känslor kretsar alltså inte förvånande kring de som gjorde livet surt för dem, och är närmast att betrakta som omdömen.

När det gäller mer personliga känslor i vittnesmålen så kan vi se en stor diskrepans mellan kvinnornas berättelser, som betydligt mer frekvent och i högre grad uttrycker dessa känslor än männen i min undersökning. Kvinnorna beskriver hur de reagerar över andras öden, såsom exempelvis vittne nr 111 uttalar sig om när hon ser männen i lägret bli slagna och attackerade av hundar: ”I even started to cry when I saw it.”⁷⁴ Kvinnorna uttalar också vilka känslor det handlar om. Så säger exempelvis vittne nr 102 att: ”vi var fruktansvärt rädda”, angående de konstanta selektionerna. Vittne nr 239 säger om när hon hade blivit utvald till en dylik transport, men lyckades undkomma att: ”That was one of my most frightening experiences.”⁷⁵ Detta går bara att jämföras med vittne nr 353 av männen som när fängelset succesivt började överbefolkas sa: ”Vi oroade oss för vad de skulle göra med oss.”⁷⁶ Männens känsloliv får alltså mycket mindre plats i

---

⁷⁰ Szulc, op. cit., s. 176f.

⁷¹ Röster från Ravensbrück: <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/intervjuer.html>, vittne nr 102, s. 3.

⁷² Ibid., vittne nr 353, s. 3.

⁷³ Ibid., vittne nr 102, s. 5.

⁷⁴ Ibid., vittne nr 111, s. 6.

⁷⁵ Ibid., vittne nr 239, s. 8.

⁷⁶ Ibid., vittne nr 353, s. 6.

deras historier, där vittne nr 100⁷⁷ står ut för den totala avsaknaden av känsloliv uttryckt i vittnesmålet.

Ett gemensamt tema kunde tänkas vara befrielsen och känslorna kring denna och tiden efter. Detta visade sig dock inte stämma. Av mina åtta intervjuer är det bara två som uttrycker känslor inför dessa, en kvinna och en man, vissa har inte ens nämnt befrielsen⁷⁸. Det är intressant att de två vittnen som uttrycker känslor om befrielsen inte gör det i personliga termer, utan istället beskriver euforin runtomkring dem eller i gemenskapen. Så säger vittne nr 111: ”We boarded the train and sang a song to Our Lord with thanks for saving our lives [...] All the people on the train were crying of joy.” Medan vittne nr 4 uttrycker sig i liknande termer: “The prisoners went wild with joy, as if they had gone mad. They hugged each other, moved that they had survived it all.” Om sin situation vid intervjutillfället säger han: “[...] I am glad to have survived. Sometimes in camp I thought to myself that it would have been better had I never been born.”⁷⁹

Vad gäller känslolivets uttryck i vittnesmålet existerar det alltså en tydlig skillnad mellan könen, både vad gäller frekvensen av känslouttryck, som är betydligt vanligare bland kvinnorna, och vilken typ av känslor som framkommer.

5.5 Vardagen

Det finns ett antal olika företeelser som går att identifiera som ”vardagliga” i vittnenas beskrivning av sina vistelser i fängelser och läger. Som redan nämnts så upptar exempelvis maten en stor del av vittnenas beskrivning av vardagen i fängelser och läger. Därför är det inte förvånande att det går att finna uppgifter om dess mängd och beskaffenhet i sju⁸⁰ av mina intervjuer. Vissa är dock mer stoiskt beskrivna än andra. Så låter exempelvis vittne nr 353 oss veta exakt hur måltiderna på fängelset såg ut: ”på morgonen surrogatkaffe och 100 gram bröd, på eftermiddagen en halv liter grönsaks- och potatissoppa, och på kvällen en halv liter korngryn, ibland med en bit kött.”⁸¹ Även vittne nr 4 beskriver väldigt ingående hur mycket mat de fick och när:

---

⁷⁷ Han är en sann stoiker vars berättelse är en studie i brott på en episk skala.

⁷⁸ Vittne nr 239 och vittne nr 100, vilka är de vittnesmål som även särskiljer sig radikalt i berättarstil. Vittne nr 100 arbetade dock som civilanställd i slutet av kriget, varför det inte kunde bli någon befrielse för honom. Även vittne nr 353 var redan fri i slutet av kriget och kunde därför inte varit med om någon befrielse.

⁷⁹ Ibid., citaten från vittne nr 111, s. 13 & Vittne nr 4, s. 8, 9.

⁸⁰ Den åttonde är vittne nr 239, vars historia står ut på många sätt, då hon var en så kallad ”Honorowy ferfug”, vilket innebär att hon befunnit sig i lägret en längre tid och lärt sig att undvika arbete. Den enda gång hon nämner matransonerna är när hon beskriver andra fångars ransoner, inte sin egen. Ibid., vittne nr 239, s. 7.

⁸¹ Ibid., vittne nr 353, s. 4.

We got 300 g of bread a day, two dkg of butter and 1 litre of soup, or instead of soup we would get five potatoes and half a litre of soup. Three times a week two to three dkg of sausage was added. In the morning and evening we got ½ litre of coffee. In addition to that, the factory gave ¾ litre of potato soup daily at its own accord.⁸²

Detta kanske låter relativt mycket, men på grund av arbetets extremt hårda natur innebar det att han endast vägde 45 kilo vid denna tidpunkt. Matransonen var alltså på tok för liten för att klara av arbetet, vilket även vittne nr 239 – som annars inte talar om mat – tydliggör om förhållandena i Ravensbrück 1942: ”... one of the prisoners caught a bird that had flown into the toilet, plucked it and ate it raw.”⁸³ Det finns även de bland vittnena som inte väljer att låta sitt vittnesmål visa tredje rikets magra meny, utan istället nöjer sig med konstaterandet att ”maten där [i Myslowice] var under all kritik.”⁸⁴ Att maten var viktig för fångarna och att detta beror på att maten de fick aldrig var portionerad efter det verkliga behovet, är något som även Szulc tar fasta på i sin undersökning. I hans analys beror detta på att fångarna var slavarbetare som skulle utnyttjas till hårt arbete, och därefter skulle de inte någon kraft över. Detta förfarande anser han fungerade som ett effektivt medel för att kontrollera den stora massan.⁸⁵

Andra delar av vardagen som återspeglas i vittnesmålen är arbetet och dess varierande natur. Så arbetade exempelvis vittne nr 239 med att tillverka lyxiga pälsjackor, medan vittne nr 4 lade järnväg till en ny fabrik.⁸⁶ Det verkar vara vanligt att arbetsföra skickades runt till olika läger och fabriker för arbete, såsom är fallet med vittne nr 102. Både i Krakows och Plaszóws getton arbetade hon som sömmerska. Efter att gettot i Plaszów stängdes togs hon till Pionkifängelset, där hon sattes att arbeta med att packa kulor i askar. Därifrån gick resan vidare mot Auschwitz och ett arbete transporterandes tegelstenar till en byggarbetsplats. Ytterligare 6 månader senare skickades hon till Ravensbrück vilka omedelbart lät skicka henne vidare till en ammunitionsfabrik i Malchow, där hon återigen fann sig packandes kulor i askar.⁸⁷ Genomgående i intervjuerna beskrivs arbetstempot som mycket högt. Så säger nr 211 om arbetet i Auschwitz: ”allt gjordes i så kallat Laufschrift [språngmarsch] – även efter arbetet”. Resultatet av tempot, och våldet som användes för att uppehålla det, var att ”[e]fter varje kommando som kom tillbaka på kvällen bars några eller ett tiotal lik.”⁸⁸ I arbetets aspekt av vardagen går det naturligtvis att påvisa en viss könsskillnad i det att undersökningens kvinnor⁸⁹ ofta arbetar som sömmerskor, eller med någon

---

⁸² Ibid., vittne nr 4, s. 3.

⁸³ Ibid., vittne 239, s. 5.

⁸⁴ Ibid., vittne nr 211, s. 6.

⁸⁵ Szulc, op. cit., s. 172f.

⁸⁶ Röster från Ravensbrück: <http://www3.ub.lu.se/ravensbruck/intervjuer.html>, vittne nr 239, s. 3f. Vittne nr 4, s. 3.

⁸⁷ Ibid., vittne nr 102.

⁸⁸ Ibid., vittne nr 211, s. 7.

⁸⁹ Här står vittne nr 102 ut i det att hon framförallt arbetade i fabrik under sin tid i lägren.

form av jordbruksproduktion. Männerna å sin sida arbetade i regel med tyngre arbeten⁹⁰. Det bör dock påpekas att vittne nr 353 inte arbetade alls under sin fängelsetid, medan 211 arbetade som läkare. Även Szulc lägger i sin undersökning märke till att fångarna skickas runt en mängd gånger till olika läger. I hans analys menar han att detta styrdes av efterfrågan på arbetskraft i de olika områdena. Fångarna samlade även på sig arbetserfarenheter under dessa, som sedan gjorde att de kunde skickas iväg på liknande uppdrag igen.⁹¹

Andra vardagsföreteelser som vittnena i sin redogörelse knappast kunde undvika att fokusera på är naturligtvis deras boendeförhållanden som genomgående var oerhört primitiv, och i vissa fall en direkt sanitär olägenhet. Så säger exempelvis vittne nr 189 om karantänbarrackerna i Auschwitz:

There were about 12 people to a bunk, we crouched all night. The stench, filth and din were indescribable [...] It is impossible to speak of hygienic conditions of any kind. We were put into beds that had previously been occupied by those sick with *durchfall* [German, diarrhoea], the blankets were crawling with lice and we drank our coffee from the same bowls we washed in.⁹²

Även i fängelserna var trångboddhet och dålig hygien ett stort problem och cellerna kunde bokstavligen fyllas till bredden när, som i nr 353s fall, så många som 30 till 35 fångar fick trängas i celler anpassade för sju stycken. De sanitära förhållandena var därefter: ”Det var smutsigt och fullt av löss; på trettio personer fanns det tre sängar och sex halmmadrasser. Cellerna saknade avlopp [...] [för] naturbehov fanns det en hink”.⁹³ Det är då inte konstigt att många – i kombination med för lite mat, dåliga bostäder och otillräckliga kläder – blev väldigt sjuka. I två av kvinnornas redogörelser, nr 189 och 111, så beskrivs det som stora personliga problem, vilket gjorde vardagen mycket svår för dem. Särskilt nr 189 hade problem med sjukdom under sin vistelse i Auschwitz, då hon lyckades dra på sig bland annat difteri och diarré, inflammation i njurarna, därefter fick hon malaria och fläck-tyfus, bland andra sjukdomar.⁹⁴

Deras vardag bestod även av konstanta appeller där de kunde tvingas stå stilla ute under lång tid. Dessa kunde ibland även varvas med selektioner, som skedde dagligen i vissa läger. I Auschwitz beskriver exempelvis vittne nr 111 en sådan situation: ”After six weeks they selected us for work; those unable to work were sent to the crematorium [...] We worked standing up from 5 in the

---

⁹⁰ Denna slutsats stöds vid läsning av resterande manliga vittnesmål.

⁹¹ Szulc, op. cit., s. 171.

⁹² Röster från Ravensbrück: <http://www3.uu.se/ravensbruck/intervjuer.html>, vittne nr 189, s. 4.

⁹³ Ibid., vittne nr 353, s. 4.

⁹⁴ Ibid., vittne nr 189.

morning till 7 in the evening in cold barracks. At roll calls we stood for several hours. Selections took place every day [...] the chimneys were burning day and night.”⁹⁵

6 Slutanalys

Förintelsen är närmast att betrakta som ett paradig i historien om folkmorden, samt inom den forskning om folkmord som växt fram. Det tog lång tid innan överlevares minnen fick sin rättmätiga plats som källmaterial inom denna forskning, men medan detta nu skett så har det varit på minnen som getts många år efter de händelser som behandlas. Därför var mitt huvudsyfte med arbetet att försöka lyfta fram just källmaterial som ligger nära i tid, och som genom sina historier kan hjälpa till att bredda allmänhetens förståelse för och insikt i förintelsens inre dynamik. Därför är det intressant att få reda på hur överlevarna minns tiden i lägret. Att anlägga ett klass- och könsperspektiv kan hjälpa oss att förstå om deras historier liknar varandra, eller om det finns skillnader i dem, medan variablerna ger oss objekt att studera dessa skillnader i.

Polen var ett land som under kriget drabbades av en hänsynslös raspolitik som innebar ohyggliga ingrepp i människors liv. Det arbete som i Lund genomfördes för att dokumentera dessa ingrepp är därför oerhört viktiga för omvärlden, särskilt som de utfördes med vetenskaplig systematik och utformade efter för sin tid mycket moderna metoder. För att kunna uppfylla mitt huvudsyfte presenterades en intervju närmare, medan mina frågeställningar besvarades med hjälp av ett litet urval av intervjuer med två mycket tydliga kategorier; hälften kvinnor och hälften män. Att det verkligen var just skillnader i kön eller klass som observerades i variablerna säkerställdes genom att urvalet utgjordes av lika många högutbildade kontra arbetare i vardera gruppen. Urvalet utarbetades efter kvantitativa aspekter för att kunna säkerställa objektiva parametrar, i en kvalitativ undersökning.

Arbetets variabler har här använts som redskap för att försöka redogöra för hur vittnena minns och hur just de berättar om sina upplevelser. De mest intressanta resultaten av undersökningen har varit de skillnader mellan klasserna och könen som observerats i undersökningen av *våld* och *känslor*. Tre av männen berättade på ett sätt som inte uttryckte det hemska i händelserna de refererade till, två av dessa män tillsammans med en kvinna berättade även på motsatt sätt. Med stöd av Liljefors diskurs har jag identifierat dessa berättarstilar som ett uttryck för abjektion, vilket skyddar individen genom att stöta bort de i detta fallet hemska minnen som hotar dem. Dessa berättarstilar anser jag alltså botten i hotande känslor som återberättande naturligtvis drar

---

⁹⁵ Ibid., vittne nr 111, s. 11.

fram till ytan, vilket inte minst Langers forskning tydligt visar. Om vi så ser på variabeln *känslor* så ser vi att männen genomgående uttrycker mindre känslor, både i frekvens och bredd, än kvinnorna. I bägge fallen undertrycks alltså känslorna främst av männen i undersökningen, varför jag sluter mig till att även skillnaderna i variabeln *våld*, som tidigare i ena fallet tillskrevs klass, istället beror på kön. Denna diskurs leder mig alltså till slutsatsen att: i mina åtta intervjuer är de enda observerade skillnaderna i variablerna hur känslor uttrycks. Dessa skillnader kan tillskrivas kön då männen i högre grad använder skyddsmekanismer i sin berättarstil och visar mindre känslor än kvinnorna gör i sina vittnesmål.

I arbetet har det alltså gått att identifiera abjektioner även i förintelseöverlevares vittnesmål, vilket jag menar kompletterar Liljefors analys där den visat sig ymnigt förekommande i de konstnärliga presentationerna av förintelsen. Likaså bygger arbetet vidare på Langers forskning. I hans analys av förintelseöverlevares minnen har han identifierat en mängd inre försvarsmurar som de tvingats konstruera för att kunna leva med sina traumatiska upplevelser. Här menar jag att mitt arbete styrker Langers observationer, då min undersökning identifierar att vissa försvarsmekanismer – som förvisso inte behöver vara analoga med de i hans undersökning – används redan kort efter händelserna innan minnena hunnit ” mogna”, som i hans undersökning.

Både mitt och Szulcs syften är på en punkt närmast analoga; vi vill båda presentera materialet – vilket mitt uttryckliga syfte med exempelintervjun var – samt att lyfta fram dessa vittnesmål för en bredare allmänhet, eftersom vi anser att de inte fått den uppmärksamhet den förtjänar. Här kompletterar min undersökning Szulcs verk då jag lyfter fram delvis andra intervjuer ifrån materialet.

Jag får avsluta med min förhoppning att även mitt arbete kan bli en del av det ”genealogiska perspektiv” som Gerner och Karlsson anlägger. Jag vill att dessa vittnesmål ska användas och synas – att de ska bli ”kultur”, som Liljefors uttrycker det. Om man med kultur menar allt som hör människan till, så måste detta också innebära det omänskliga vi gör. Om vi vill förhindra detta från att ske igen, får ingenting mänskligt vara oss främmande. Därför måste vi läsa vittnesmålen, och förfasas.

Källor och referenser

Litteratur

Gerner, Kristian och Karlsson, Klas-Göran, *Folkmordens historia – Perspektiv på det moderna samhällets skuggsida*, Stockholm: 2005

Langer, Lawrence L., *Holocaust Testimonies – The ruins of memory*, New Haven och London: 1991

Liljefors, Max, *Bilder av Förintelsen*, Lund: 2002

Mazower, Mark, *Den mörka kontinenten – Europas nittonhundratals historia*, Göteborg: 1999

Nilsson Nylander, Eva, ”Allt som jag ovan beskrivit är autentiskt’ – Röster från Ravensbrück”, red. Håkansson, Håkan & Nilsson Nylander, Eva, ”Här får intet arbete utföras” – *Universtitetsbiblioteket 100 år på Helgonabacken*, Lund: 2007

Szulc, Artur, *Röster som aldrig tystnar – Tredje rikets offer berättar*, Stockholm: 2005

Hemsidor

(kontrollerade 7/1-2010)

”Röster från Ravensbrück”, Lunds universitetsbibliotek

<http://www3.uu.se/ravensbruck/index.html>

Der Spiegel

<http://www.spiegel.de/>